

A DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISFÜZETE

AZ ÉKÍTMÉNYES FORMANYELV

ÉKÍTMÉNYTAN, MINTAKÖNYVHASZNÁLAT, FORMA- ÉS STÍLUSTEREMTÉSI KÍSÉRLETEK

KATONA JÚLIA

2017

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

Katona Júlia

**Az ékítményes formanyelv
Ékítménytan, mintakönyvhasználat,
forma- és stílussteremtési kísérletek**

Filozófiatudományi Doktori Iskola

Prof. Dr. Boros Gábor, DSc, egyetemi tanár, a Doktori Iskola vezetője

Művészettörténeti doktori program

Dr. Rényi András, egyetemi tanár, a doktori program vezetője

A bizottság tagjai:

Dr. Rényi András, egyetemi tanár, a bizottság elnöke

Prof. Dr. Keserü Katalin, professor emeritus, hivatalosan felkért belső bíráló

Dr. Sisa József, az MTA doktora, hivatalosan felkért külső bíráló

Dr. Ágoston Julianna, PhD, a bizottság titkára

Dr. Zwickl András, PhD, a bizottság tagja

Dr. Gosztonyi Ferenc, PhD, a bizottság póttagja

Dr. Ordasi Zsuzsa, PhD, a bizottság póttagja

Témavezető:

Dr. Szőke Annamária PhD, egyetemi docens

Budapest, 2017

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJA

Az *ornamentika* történeti, elméleti és formai szempontból is szisztematikus vizsgálata az európai építészet-, iparművészet- és művészetoktatás-történet 1830-as években kibontakozó, a 19. század második felét, valamint a századfordulót meghatározó jelensége. A disszertációban ennek a sokrétű jelenségnek két hazai vonatkozását vizsgálom. Az egyik a *művészetoktatás* területét, a másik pedig a *tervezői gyakorlatot* érinti az 1870-es és az 1930-as évek közötti időszakban.

Az *Ékítménytan, ékítményes rajz* című oktatástörténeti fejezet témája az *Ékítményes rajz (Ornamentika)* tantárgy oktatása a Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképezdében az 1871 és az 1930-as évek közötti időszakban, összefüggésben annak európai előzményeivel. Az ornamentika oktatása az *Ékítményes rajz (Ornamentika)* elnevezésű önálló tárgyon kívül további három tantárgycsoportot is érintett. Az *Építészeti rajz és alaktani*, az *Iparművészeti rajz és alaktani* és a *Geometriai tárgyak* törzsanyagába egyaránt beépült, ezért annak bemutatása ezekre a tárgycsoportokra is kiterjed. Az ékítménytan tanításának részleges rekonstrukcióját a fennmaradt hallgatói munkák, kiállítási dokumentációk, az iskola Értesítői és a Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtárában szinte teljességében fennmaradt, ma már ritkaságnak számító mintakönyvállomány kutatása és feldolgozása tette lehetővé (Katona Júlia–György Judit: *Díszítmények és ideák vonzásában*, 2010). E négy tantárgycsoport együttes vizsgálata rávilágít arra is, hogy az ékítménytani ismeretek átadása milyen sokrétű módon hálózta be a korabeli művészeti oktatás építészeti és iparművészeti tárgyainak gyakorlatát.

A *Forma- és stílussteremtési kísérletek I. és II.* című fejezetek esettanulmányai a historizmus és a századforduló forma- és stílussteremtési módszerét, valamint a mintakönyveknek a tervezői gyakorlatban betöltött szerepét vizsgálják.

A hazai tervezési és művészetoktatási gyakorlatban elszigetelt jelenségként feltűnő autonóm forma- és stílussteremtési kísérletek közül a budavári Mátyás-templom díszítőfestésének tervezése több szempontból is kivételesnek tekinthető, ezért ennek elemzése a disszertáció fő témája (*Forma- és stílussteremtési kísérletek I.*). A templom 1890 és 1896 között megvalósult ornamentális festésének koncepcióját Schulek Frigyes (1841–1919) és Székely Bertalan (1835–1910) dolgozták ki közösen úgy, hogy a rendszer elemeit alkotó motívumok és motívumkompozíciók tervezését Székely végezte. Székely érdeklődése az 1880-

as évek második felében, falfestési megbízásai (pécsi székesegyház, 1888–1890; kecskeméti Városháza díszterme, 1895–1897, vajdahunyadi vár Mátyás-loggiája, 1880-as évek, 1902) kapcsán fordult az ornamentika felé és szinte haláláig foglalkoztatta. Ezt bizonyítják jegyzetfüzetei (MTA Könyvtára Kézirattára) és grafikai vázlatai (MNG Grafikai Osztálya és BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjteményében őrzött Schulek Frigyes-hagyaték), amelyek kutatásaim forrásanyagát képezték. Feldolgozásuk eredményeként kibővítettem azt a Székely által ismert ornamentika-vonatkozású könyvlistát, amit Dr. Szőke Annamária állított össze az 1990-es években a művész írásos hagyatékának feldolgozásakor. Ezt követően az angol, francia és német nyelvű könyvekből álló olvasmánylista alapján kísérletet tettem Székely Bertalan ornamentika-felfogásának rekonstrukciójára a Mátyás-templom díszítőfestése kapcsán és a festő kompozíció-elméletével összefüggésben.

A *Forma- és stílus-teremtési kísérletek II.* című záró fejezet visszacsatol a művészetoktatás területére, amennyiben az új magyar stílus kidolgozásának a hazai rajzoktatásban kibontakozó tendenciáit mutatja be. Bár az új magyar stílus megteremtésére tett kísérletek alapját Huszka József (1854–1934) megkerülhetetlen tevékenysége jelentette, Gróh István (1867–1936) „új magyar stílusa”, valamint Hollós Károly és Kovách Géza (1862–?) „magyar díszítőrendszere” sem érthetők meg az angol, francia és német mintakönyvek ornamentika-elméletei, az ornamentika 19. századi, formalista, struktúrákban gondolkodó felfogása nélkül.

CÍMADÁS

A történeti mintakönyvek, motívumgyűjtemények kiadásának háttérében a 19. század második felében alapított iparművészeti múzeumok, az ezekkel összefüggésben létesített iparművészeti iskolák (1857. South Kensington Museum, London; 1864. K. K. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie, Wien – 1867. K. K. Kunstgewerbeschule, Wien; 1868. Deutsches Gewerbe-Museum, Berlin; 1869. Bayerisches Gewerbemuseum, Nürnberg; 1872. Magyar Királyi Iparművészeti Múzeum, Budapest – 1880. O. M. K. Iparművészeti Iskola, Budapest; 1874. Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg; 1876. Königliches Kunstgewerbe-Museum, Drezda; 1885. Umeleckoprumyslové muzeum, Prága; 1905. Musée des arts décoratifs, Paris), a világiállítások, valamint a művészet és ipar fejlesztését támogató társulatok és testületek intézményrendszere állt.

Az Európa-szerte hasonló mintára kiépülő intézményrendszer tömegesen ontotta magából az iparművészet fellendítését szolgáló különféle típusú illusztrált kiadványokat, amelyek között múzeumi, iskolai, társulati és minisztériumi publikációk egyaránt szerepeltek. Az enciklopédikus jellegű, átfogó kiadványok mellett iparágakra, nemzetekre és történeti korokra specializálódott könyvek és periodikák jelentek meg, amelyek a 19. század közepétől a tárgykultúrát a figyelem középpontjába állítva az ornamentika szisztematikus vizsgálatának is teret nyújtottak (a Magyarországon is ismertek közül: 1861–1906. *L'Art pour tous: encyclopédie de l'art industriel et décoratif*; 1874–1876. *Das Kunsthandwerk*; c. 1880–1900. *Vorbilder-Hefte aus dem Kgl. Kunstgewerbe-Museum*; 1881–1893. *Portfolios of industrial art [London]. Produced and published for the Committee of Council on Education, South Kensington Museum*; 1888–1898. *Portefeuille des arts décoratifs publié de L'Union Centrale des Arts Décoratifs*; 1895–1902. *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára*)

Az ipar fellendítését és egy új stílus megteremtését célzó publikációk között számos, az ornamentikát önállóan, a tárgytól függetlenített módon, történeti, elméleti és gyakorlati szempontokból vizsgáló kiadvány jelent meg, amelyek címadásukban is beszédesen tükrözik a korszak ornamentikáról való gondolkodásának rendszerelvűségét, szisztematikuságát. Az oktatásban és a tervezői gyakorlatban meghatározó szerepet játszottak az ornamenseket formai szempontból feldolgozó és rendszerező *díszítőművészeti alaktani* könyvek, amelyekben az ornamentika a nyelvtan analógiájára formai rendszerként jelenik meg (O. Jones: *The Grammar of Ornament*, 1856; J. E. Jacobsthal: *Grammatik der Ornamente*, 1874; J.

J. Matthias: *Formensprache des Kunstgewerbes*, 1875; J. Bourgoïn: *Grammaire élémentaire de l'ornement*, 1880; A. Andel: *Grundzüge der ornamentale Formenlehre*, 1880; F. S. Meyer: *Ornamentale Formenlehre*, 1886; H. Pfeifer: *Die Formenlehre des Ornaments*, 1906).

Ezt a szemléletet követi Bán Tibor 1931-es, *Az ékítményes formanyelv* című műve, amely az általam eddig ismert, a korszakban megjelent átfogó jellegű magyar nyelvű kiadványok közül címadásában is tükrözi a díszítőművészet 19. századi felfogását. Disszertációm címéül két okból is e könyv főcímét választottam. Egyfelől ezzel a kifejezéssel kívánom kihangsúlyozni az ornamentikát nyelvtani rendszerként értelmező, a 19. század formalista, struktúrákban gondolkodó megközelítését. Másfelől ezzel szeretném felhívni a figyelmet ennek a megközelítésnek a 20. századi továbbélésére, hiszen, mint az Jaschik Álmos előszavából is kiderül, az érdeklődés homlokteréből a 20. század első évtizedeiben kikerült történeti ornamentika az 1930-as években még mindig tárgyalásra érdemes terület volt a hazai rajzoktatásban: „Fokozott öröm, hogy ma, amikor a történelmi ornamentika szakirodalma – a korszerű áramlatok befolyása által elkedvetlenítve – világszerte a pangás állapotáig jutott, épen egy magyar szerző vállalkozott az értékmentés komoly, felelősségteljes munkájára.”

AZ ÉKÍTMÉNYES FORMANYELV

Ékítménytan, mintakönyvhasználat, forma- és stílussteremtési kísérletek

TARTALOMJEGYZÉK

1	ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS	4
1.1	A disszertáció témája	4
1.2	Címadás	6
1.3	A disszertáció kiinduló hipotézisei	8
2	TUDOMÁNY- ÉS KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK	10
2.1	Külföldi ornamentika-kutatás	10
2.2	Az ornamentika vizsgálata a magyar művészettörténeti kutatásban	17
3	ÉKÍTMÉNYTAN, ÉKÍTMÉNYES RAJZ	21
3.1	Bevezetés	21
3.2	Az ékítményrajzolás a Mintarajztanoda oktatási rendszerében (1871–1920) ...	26
3.3	Az építészeti tárgyak	29
3.3.1	Schulek Frigyes	29
3.3.2	Havranek Ferenc	32
3.4	Az Ékítménytan (Ornamentika)	34
3.5	Az iparművészeti tárgyak	40
3.5.1	„Az anyagok igazsága”	41
3.5.2	Szemléletváltás a gyakorlatban: műhelyoktatás	43
3.5.3	Szemléletváltás a formákról való gondolkodásban	45
3.6	A geometriai tárgyak	47
3.6.1	Planimetria és Ékítményes rajz	48
4	FORMA- ÉS STÍLUSSTEREMTÉSI KÍSÉRLETEK I.	51
4.1	Bevezetés	51

4.2	Székely Bertalan ornamentika-felfogása és a Mátyás-templom díszítőfestése	53
4.2.1	A forrásanyag	54
4.2.2	A forrásanyag és a megvalósult művek	57
4.2.3	A feldolgozás módszere	58
4.3	A Székely Bertalan által használt ornamentika-vonatkozású könyvek tematikus bemutatása	60
4.3.1	Középkori ornamentika	61
4.3.2	Iszlám ornamentika	66
4.3.3	Motívumkompilációk	70
4.3.4	Orosz és közép-ázsiai ornamentika	71
4.3.5	Növényi ornamentika, botanika	72
4.3.6	Az ornamentális kompozíció kézikönyvei	77
4.3.7	Ornamentika-elméleti könyvek	88
4.3.8	Evolucionista elméletek	92
4.3.9	Összefoglalás	96
4.4	A Mátyás-templom ornamentikája mint forma- és stílus-teremtési kísérlet	98
4.4.1	A díszítőfestés leírása	99
4.4.2	Forma- és szintani kérdések	106
4.4.3	Indadíszek	107
4.4.4	Összefonódó ornamensek	113
4.4.5	Alapmotívumok és keretrendszerek	116
4.4.6	Polikrómia	119
4.4.7	Ornamentális tervezés és Székely Bertalan kompozíció-elmélete	125
4.5	A Mátyás-templom ornamentális festésének hatása: a váci Karolina-kápolna	131
4.6	A mintakönyvek közvetítő szerepe és hatása a díszítő tervezésre	134
5	FORMA- ÉS STÍLUS-TEREMTÉSI KÍSÉRLETEK II.	139
5.1	Gróh István új magyar stílusa	139
5.1.1	Előzmények: Huszka József „nemzeti géniusza”	139
5.1.2	Az „idegen” és a „nemzeti”	141
5.2	Hollós Károly és Kovács Géza kísérletei a magyar díszítőrendszer kidolgozására	145

6	KONKLÚZIÓ	155
6.1	Stílusimitáció – stílussteremtés	156
6.2	A stílus mint konstrukció.....	157
6.3	A mintakönyvek közvetítő szerepének fontossága.....	158
	BIBLIOGRÁFIA	159
	RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	200
	FÜGGELÉK I.	201
	Székely Bertalan levele Lestár Péter polgármesterhez a kecskeméti falfestmények	201
	tárgyában, 1895.....	201
	FÜGGELÉK II.	204
	Székely Bertalan ornamentika-vonatkozású olvasmányainak jegyzéke.....	204

**A SZERZŐ ORNAMENTKA-TÖRTÉNETI, ORNAMENTIKA-ELMÉLETI ÉS MŰVÉSZETOKTATÁSI
TÉMÁJÚ PUBLIKÁCIÓINAK LISTÁJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS MŰVEK TÁRA ÁLTAL
NYÚJTOTT FORMÁTUMBAN**

2015

Katona Júlia

Historizmus és szecesszió határán: A Mátyás-templom ornamentális festése

In: Farbak Péter , Farbakyné Deklava Lilla , Mátéfy Balázs , Róka Enikő , Végh András
(szerk.)

Mátyás-templom: A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013) . 776
p.

Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2015. pp. 442-449.

(ISBN:978-615-5341-18-2)

Leírás: A hasonló címmel a Budapesti Történeti Múzeumban és a Mátyás-templomban
megnyílt kettős kiállításához megjelent tanulmánykötet és katalógus eddig nem látott
alapossggal dolgozza fel az emblematikus jelentőségű templom történetének minden
aspektusát.

Katona Júlia

Oriental Architecture and Decoration in Architecture Training and Art Instruction

In: Jékely Zsombor (szerk.)

Ödön Lechner in Context. Studies of the international conference on the occasion of the
100th anniversary of Ödön Lechner's death . 232 p.

Konferencia helye, ideje: Budapest , Magyarország , 2014.11.19 -2014.11.21.

Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2015. pp. 135-142.

(ISBN:978-615-5217-21-0)

Katona Júlia

Towards Complexity: Case Study to the Experiment of "Visualization and Indexing of Museum Content": The Context of the 19th-Century Ornamental Prints

UNCOMMON CULTURE 6.:(2.) pp. 122-129. (2015)

2014

Katona Júlia

Egy kis „romános-magyaros íz”: Adalékok a váci Karolina-kápolna díszítőfestéséhez

In: Pálos Frigyes (szerk.)

A szecesszió szakrális művészete a Váci Egyházmegyében: A 2013. szeptember 6-i Tudományos Konferencia előadásai . Konferencia helye, ideje: Vác , Magyarország , 2013.09.06 Vác: Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény, 2014. pp. 129-138.

(ISBN:978-963-88900-2-3)

2013

Katona Júlia

Magyar mustrák: Ornamentális formaképzés és nemzeti identitás Gróh István és Kovách Géza tervezéelméletében

In: Bárdosi Vilmos főszerk. , Szőke Annamária , Ullmann Tamás (szerk.)

Tanulmányok: Filozófiatudományi Doktori Iskola, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola . 376 p.

Budapest: ELTE BTK, 2013. pp. 281-290.

(Asteriskos. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Doktori Iskolák tanulmányai; 4.)

(ISBN:978-963-284-334-6)

Katona Júlia

„Az iparból elköltözött a művészet”: Az Ékítményes rajz és az iparművészeti tárgyak oktatása a Mintarajztanodában és a Képzőművészeti Főiskolán (1871-1932)

In: Kopócsy Anna , Majkó Katalin (szerk.)

Reformok évtizede: Képzőművészeti Főiskola 1920-1932. Kiállítás a Magyar Képzőművészeti Egyetem alapításának 140. évfordulójára. 2011. november 22 - 2012. január 21. . Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2013. pp. 45-62.

(ISBN:978-963-7165-48-1)

2010

Katona Júlia (szerk.)

Díszítmények és ideák vonzásában: A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtárának díszítőművészeti könyvritkasággyűjteménye

Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2010. 186 p.

(ISBN:978-963-7165-43-6)

Katona Júlia

Természet, geometria és a történeti stílusok a 19. századi mintakönyvekben

In: Katona Júlia (szerk.)

Díszítmények és ideák vonzásában: A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtárának díszítőművészeti könyvritkasággyűjteménye . 186 p.

Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2010. pp. 7-39.

(ISBN:978-963-7165-43-6)

Katona Júlia

Magyar ornamentika

In: Király Erzsébet , Róka Enikő , Veszprémi Nóra (szerk.)

XIX. Nemzet és művészet: Kép és önkép . Budapest: Magyar Nemzeti Galéria (MNG), 2010. pp. 354-357.

2006

Katona Júlia

Gyűjtőszemlédély a 19. században: Karl Blossfeldt, a fotográfus gyűjtő és Huszka József, a rajzoló gyűjtő

ARTMAGAZIN 2.: pp. 40-43. (2006)

2005

Katona Júlia

A díszítő elme és a díszítő kéz: Ornamentikairódalom a XIX. században

MŰÉRTŐ VIII:(12) pp. 12-13. (2005)

2002

Katona Júlia

Szemléleti látszattan

In: Blaskóné Majkó Katalin , Szőke Annamária (szerk.)

A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig. Az Orsz. Magyar Kir. Mintarajztanoda és Rajztanárképezde, a későbbi Mintarajziskola és Rajztanárképző, majd Képzőművészeti Főiskola rajztanárjelöltjeinek, rajztanárjelöltnőinek és művésznövendékeinek az iskola tantervét illusztráló munkái, valamint az iskola könyvtárában található kézikönyvek, mintakönyvek, mintalapok, metszetek, fotók, reprodukciók és szemléltető eszközök bemutatója az 1871 és 1908/1921 közötti időszakból. (A Barcsay Teremben 2001. nov. 26.–2002. jan. 8. között megrendezett kiállítás katalógusa és tanulmánykötet.) .

Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2002. pp. 34-35.

(ISBN:963-7165-193)

Katona Júlia

Az 1912-es drezdai IV. nemzetközi rajzoktatásügyi kongresszus és kiállítás ábrázoló geometriai anyaga

In: Blaskóné Majkó Katalin , Szőke Annamária (szerk.)

Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2002. pp. 32-33.

(ISBN:963-7165-193)

Katona Júlia

Geometriai tárgyak

In: Blaskóné Majkó Katalin , Szőke Annamária (szerk.)

Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2002. pp. 30-31.

(ISBN:963-7165-193)

Katona Júlia

Szerkesztés és szabadkézi rajz: A geometriai tárgyak helye az O. Magy. Királyi Képzőművészeti Főiskola, egykori M. Kir. Orsz. Mintarajztanoda és Rajztanárképezde rajzoktatási rendszerében 1871 és 1914 között

In: Blaskóné Majkó Katalin , Szőke Annamária (szerk.)

Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2002. pp. 153-174.

(ISBN:963-7165-193)